

Teksten *Vrije Geluiden*, ParklaanPodium 18 februari 2024

Overgangsrituelen - inleiding

Rites de passage – zo heten ze chique, in het Nederlands eenvoudiger: overgangsrituelen. Rituelen dus die een overgang markeren, een overgang van de ene levensfase naar de andere – adolescentie, vruchtbaarheid, ouderschap, maar ook sterven en rouw – maar ook de overgang van jaren en seizoenen, initiatierituelen in religies, groepen en sociale verbanden, rituelen die levensverbintenissen markeren zoals vriendschap, liefde en huwelijk. Er is in de culturele antropologie veel gestudeerd op dergelijke rituelen in allerlei culturen. Ik noem in de leeswijzer die na afloop van deze bijeenkomst op de website van ParklaanPodium zal worden gepubliceerd belangrijke literatuur hierover.

Ik neem u mee in de theorie over dit overgangsritueel en doe dat veel beknopter dan op onze eerste bijeenkomst. Dan hebben we daarna ruim de tijd om hierover van gedachten te wisselen. Maar eerst laat ik u een video zien van een pophitje van alweer dertig jaar geleden – en dat is te zien aan de beeldkwaliteit – van de Duits-Roemeense popgroep Enigma. Het nummer heet *Return to Innocence* – terug naar de onschuld – en dit was destijds de videoclip.

(te zien op YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=Rk_sAHh9s08)

U kunt van de muziek, van de tekst en van de vormgeving vinden wat u wilt. Het geheel heeft iets kitscherigs wellicht en die achteruit dravende eenhoorn heeft ook iets komisch, maar er waren ook mensen destijds die dit een heel spirituele film vonden die stof tot nadenken gaf. En u heeft – en dat is heel mooi meegenomen – in die kleine vijf minuten tal van overgangsrituelen in een mensenleven gezien, van dood en begrafenis terug naar de onschuld van de kinderdoop. Want die rituelen horen thuis in een mensenleven, of de tijd nou vooruit- of achteruitloopt.

Overgangsrituelen zijn voor de betrokkenen vaak belangrijke rituelen, die meestal onzichtbare momenten zichtbaar maken, markeren. Als je als kind of volwassene je verjaardag viert met slingers, taart en cadeautjes – een bekend overgangsritueel – is de ene dag dat je nog 7 bent niet te onderscheiden van de dag dat je 8 bent geworden. Het ritueel markeert de onzichtbare scheiding.

Datzelfde geldt voor het Nieuwjaars vuurwerk na twaalven. Ook een judoka verandert niet wezenlijk wanneer hem of haar op een gedenkwaardige dag de zwarte band wordt uitgereikt. Datzelfde geldt voor een vers echtpaar dat elkaar de trouwringen omdoet. Het ritueel mankeert de onzichtbare overgang. In de wetenschap rond rituelen wordt een standaard driedeling gehanteerd voor de opbouw van dit overgangsritueel.

In de eerste fase – de **afscheiding** of separatie – wordt de ontvanger losgemaakt uit zijn of haar leven tot dan toe. In de tweede fase – de **transitie** – geschiedt het ritueel in één of meer momenten, of soms in een kortere of langere periode, en wordt de ontvanger bekleed met een nieuwe identiteit. In de derde fase – de **re-integratie** of integratie – is de ontvanger aangekomen in zijn of haar nieuwe leven, in zijn of haar nieuwe groep, wat meestal met festiviteiten gepaard gaat.

Ik kan dat mooi illustreren aan een klassiek voorbeeld.

Bij de opgraving van de antieke Griekse stad Pergamum – Bergama in het huidige Turkije – is destijds een vroegchristelijk doopbassin gevonden. Het is een acht meter lange in steen uitgehouwen goot. Eerst gaat die goot – twee meter breed – met een trap naar beneden, met acht treden, samen bijna tweeënhalve meter diep en twee meter lang. Dan volgt er een recht horizontaal stuk van vier meter, en dan gaat er weer een trap ophoog: acht treden, samen tweeënhalve meter hoog en twee meter lang. Het bassin is heel goed geconserveerd en bevindt zich nog steeds tussen de opgegraven ruïnes van Pergamum. De stad wordt genoemd in de Openbaring van Johannes (2: 12-17).

Er is ooit een beschrijving gevonden van zo'n vroegchristelijk doopritueel. De dopeling – altijd een volwassene – legde zijn of haar oude kleren af en betrad naakt de goot die geheel gevuld was met water. Zij of hij daalde de trap af tot op de bodem, was inmiddels kopje-onder gegaan, liep of bewoog zich anderszins over de vier meter horizontaal, bereikte de trap naar boven, dook op uit het water en bereikte druipend van het doopwater de andere kant. Daar werd hij of zij met doeken afgedroogd, ingesmeerd met een welriekende zalf en in nieuwe, spierwitte kleding gehuld. Daarna werd er een gebed uitgesproken en werd er eucharistie gevierd met brood en wijn. Daarmee was het ritueel ten einde en werd er feest gevierd.

Behalve een mooi ritueel is de uitvoering ervan ook een zichtbaar voorbeeld van de drie fasen van rituelen: het afleggen van het oude leven en de oude mens en het afdalen in het water, symbool van de dood. De **afscheiding** dus.

Dan het eigenlijke ritueel: de gang door het doodswater, de **transitie** zelf. En dan de derde fase, de opgang naar het nieuwe leven en de nieuwe mens, de **integratie** als nieuw lid van de groep waarvan de leden ooit hetzelfde ritueel ondergingen.

Nog twee andere, kortere opmerkingen over overgangsrituelen.

Initiatierituelen, ook van religieuze aard, in allerlei culturen hebben de naam vaak nogal gewelddadig te zijn. De kinderdoop zal de slachtoffers meestal niet bijblijven, maar besnijdenis, tatoeages, inkervingen en dergelijke doen zeer en maken een blijvende indruk. Bij de verboden ontgroening van vaak extreemrechtse Duitse studentencorpora, Merkur geheten, waarin de scherm sport centraal staat, zijn diepe littekens van schermgevechten het bewijs van initiatie en het toegangsbewijs voor een ingewijd leven. Maar zo hoeft het er in religies en sociale verbanden niet altijd aan toe te gaan.

Eén voorbeeld, om in Duitse sferen te blijven. Amish People zijn afstammelingen van Zwitserse en zuid-Duitse doopsgezinde immigranten uit de 18de en 19de eeuw in de Verenigde Staten en Canada. Sommige van hun gemeenschappen kennen het ritueel van het *Rumspringa*, een verbastering van het Duitse woord voor 'rondspringen'. *Rumspringa* is een ritueel voor adolescenten van tussen de 16 en 20 jaar, vaak strak opgevoed in een streng maar warm regime met grote gezinnen, waarin veel moderniteit verboden is. Een mooie film hierover is *Witness* van Peter Weir, uit 1985 (met Harrison Ford en Kelly McGillis). Met *Rumspringa* krijgen de adolescenten van de Amish People een paar jaar de tijd om zich enige tijd wat losser te maken van hun traditionele milieu en kennis te maken met de wereld daarbuiten: afwijkende haardracht en kleding, autorijden, kennismaken met drank- en drugsgebruik en een minder strakke seksuele moraal. Daarna mogen de jongeren vrijuit kiezen: de Amish gemeenschap verlaten of blijven. 90 tot 95% keert terug naar de gemeenschap. Het ritueel is niet verplicht, 50 tot 60% van de jongeren – ze zijn dus nog niet gedoopt – doet er al bij voorbaat niet aan mee. We zouden het een stageperiode noemen of een bijzondere vorm van een *sabbatical*.

Ten slotte noem ik nog enkele nieuwerwetse varianten van overgangsrituelen, die bijna zonder uitzondering overgewaaid zijn uit de Verenigde Staten. De zweethut noemde ik u al in de eerste bijeenkomst: een initiatieruimte voor jonge vrouwen op de rand van volwassenheid in de indiaanse culturen van Noord-Amerika, hier in Europa een ritueel van spirituele reiniging.

Maar wat denkt u van de volgende. Misschien hebt u er wel eens van gehoord of aan één ervan meegedaan:

Het *21-dinner*: een vrouwen-onder-elkaar borrel en maaltijd, ter ere van een van hen die 21 jaar oud is geworden en dus volwassen. Het is de bedoeling dat haar moeder de maaltijd kookt en de vriendinnen voor de drankjes zorgen. De gasten zijn éénkleurig gekleed. We hadden zo'n feest vorig jaar, twee huizen bij ons vandaan. Ik had er nog nooit van gehoord.

Met een *daddy shower* markeer je het moment dat je van man vader wordt: cadeautjes, een uitje, taart of drankje. Echt waar.

Al wat bekender is het fenomeen van de *gender-reveal-party*: op een feestelijke bijeenkomst maken de aanstaande ouders van een kind het geslacht van de foetus bekend. Cadeautjes, drank en lekkere hapjes horen erbij.

Veel bekender en een geliefd genre in ranzige speelfilms voor jongeren is de *bachelor party*: een feest – jongens of meisjes onder elkaar – voorafgaande aan een huwelijksfeest, om ervoor te zorgen dat de echtelieden de volgende dag gegarandeerd brak bij het altaar staan. Inmiddels is het ritueel wat gefatsoeneerd en wordt het iets eerder gevierd dan de huwelijksdag om een periode van herstel mogelijk te maken. Vroeger – of misschien nóg wel – was het niet ongebruikelijk dat er mannelijke of vrouwelijke *strippers* optraden of dat er anderszins oefeningen in bandeloosheid werden gedaan.

Onschuldiger is de *house warming party* die de overgang naar een nieuwe woning markeert met een feest voor vrienden en bekenden.

Nog onschuldiger ten slotte, maar ook van Amerikaanse herkomst, is het rituele fenomeen, het *graduate ritual* bij afgestudeerde studenten. Onze zoon deed er alweer jaren geleden aan mee in een groep van zestig afgestudeerden van de Universiteit van Amsterdam – onder wie velen van buitenlandse komaf – waarin iedereen zo'n vierkante masterhoed met kwastje op had, die na de officiële plechtigheid massaal de lucht in gegooid werden, vergezeld van confetti van de omstanders. Dat mag niet in alle faculteiten en op alle universiteiten van ons land. Toen ik zelf ooit het slachtoffer was van een promotieplechtigheid, die op 4 december werd gehouden, vond ik het erg flauw dat ik van de Vrije Universiteit niet als sinterklaas mocht opdraven,

geflankeerd door mijn twee paranimfen als veegpiet. Daar zette het protocol helaas een streep door.

Tot zover deze inleiding.

Nu de belangrijkste gespreksvraag:

Iedereen maakt wel eens één of meer overgangsrituelen mee in het leven: bij de geboorte van kinderen, rituelen die bij de liefde horen, afscheidsrituelen, verjaardagen, jubilea, initiatie, ontgroening, afstuderen enzovoort. Is er een ritueel bij waarover je ons hier wilt vertellen? Een ritueel waar je deel van uitmaakte en dat grote indruk op je heeft gemaakt. Kun je misschien ook uitleggen hoe je – lijfelijk of anderszins – daarbij betrokken was en waarom het je zo bij gebleven is? Misschien moeten we daar even over nadenken...

Bekende rites de passage

Religieus: doop, besnijdenis, tatoeëringen, bar/bat mitswa, eerste communie, vormsel, *Konfirmation*, de Hadj (bedevaart naar Mekka)

Kenmerk: lijfelijk

Tijd en seizoenen: verjaardag, nieuwjaar, midwinter- en midzomerrituelen, volwassenwording, antroposofische jaarfeesten

Kenmerk: onzichtbare overgang markeren

Sociaal: inwijding, ontgroening, rekrutering, bloedbroeders, afstuderen, promotie

Kenmerk: groepsgevoel (*tres faciunt collegium*)

Levensmomenten: geboorte, einde adolescentie, huwelijk, ouderschap, einde leven, begrafenis/crematie

Kenmerk: veel symboliek

Voorwerpen: insignes, padvinderij, littekens, judobanden, diploma's

Kenmerk: zichtbaar maken

Tijd en overgang

Tijd is een nogal dimensieloos verschijnsel. Het heeft geen lengte, geen breedte, geen diepgang, het gaat maar voort, eindeloos, zonder begin en eind. Een bekende grap luidt dat de tijd een idee was van de Schepper om ervoor te zorgen dat niet alles tegelijkertijd plaatsvindt, en het onvermijdelijke gevolg daarvan is dat de tijd maar eeuwig voortschrijdt. Waar de tijd vandaan komt is het verleden, waar hij naartoe gaat is de toekomst, en het oneindig kleine punt daartussen is het heden. Het heden is slechts de overgang tussen verleden en toekomst.

Al sinds mensenheugenis hebben we de neiging die overgang te markeren. Waar je ook ter wereld bent, iedere cultuur en ieder tijdvak kent en kende overgangsrituelen. Bij die term, overgangsrituelen, kun je wellicht denken aan vreemde initiatierites bij rietenrokjes dragende volkeren op afgelegen Pacifische eilanden, maar dat klopt niet. Ook onze eigen maatschappij staat bol van de overgangsrituelen. De bekendste ervan is het verjaardagsfeest. De ene dag ben je 38, de dag erna mag je zeggen dat je 39 bent. Tussen beide dagen is totaal geen verschil. Het regent, of de zon schijnt, je gaat naar werk of school of blijft in bed liggen, de hond van de burens blafte eergisteren en gisteren en vandaag en zal het morgen weer doen; de dagen rijgen zich ongemerkt aaneen. De tijd schrijdt doelloos voort, maar je bent een jaartje ouder en dat moet gevierd worden met bezoek en taart en drank en cadeautjes. Het is een overgangsritueel.

Zo zijn er vele: de afscheidsborrel, de eerste communie, de beëdiging, de diploma-uitreiking. En dan is er Oud & Nieuw, de overgang van de twaalfde maand van het oude jaar naar de eerste maand van het nieuwe, althans volgens de kalender die in onze cultuur wordt gehanteerd, want in bijvoorbeeld China hebben ze er een ander moment voor.

Dat overgangsritueel van de jaarwisseling gaat vanouds gepaard met het knallen van champagnekurken en enig vuurwerk, het eten van calorierijke oliebollen en uitbundig geknuffel zodra de twaalf klokslagen hebben geklonken. Een leuk ritueel.

Helaas is daar een ander fenomeen tussendoor geslopen: de idee-fixe dat alles moet groeien. Dat de kapitalistische neoliberale wereldorde ten onder gaat aan het idee dat altijd alles maar meer en beter en groter moet worden, dat besef begint langzamerhand in te dalen. Nog meer distributiecentra, nog meer datacenters, nog grotere containerschepen, nog meer omzet en bezoek en klanten – er komt een keer een eind aan. Die vreemde groei-behoefte heeft ook grip gekregen op de Oud & Nieuw-viering. Het begon ooit met het aansteken van sterretjes en het knallen van trektouwtjes, toen werden het rotjes en leuke vuurpijltjes, daarna kwamen vuurpotten en grote fonteinen en inmiddels zijn

we aangeland bij cobra's en ander explosief spul dat beter bommen en granaten kan worden genoemd dan vuurwerk. Munitie. Een leuke traditie, een gezellig overgangsritueel, is gekaapt door die rare drang naar meer en groter en harder. Waar dit zal eindigen? De tijd zal het leren. Dat kan tijd namelijk ook, ons iets leren, mits je er even de tijd voor neemt en nadenkt.

Jelle Reumer, column *Vroege Vogels* 15 januari 2023

Literatuur over overgangsrituelen

Uitvinder van het begrip *rite de passage* is de Franse antropoloog (met een Nederlandse naam) Arnold van Gennep met zijn boek *Les Rites de Passage* uit 1909. Van hem dateert ook al het onderscheid in de drie fasen in het overgangsproces: afscheiding – transitie (of liminaliteit, letterlijk: de grenservaring) – re-integratie.

In de *commons*-afdeling van de Engelstalige Wikipedia is een groot aantal links opgenomen naar informatie over verschillende rites de passage uit culturen van de hele wereld:

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Rites_of_passage#mw-subcategories

Een van die studies, van Victor Turner (*Betwixt and Between: The liminal period in rites de passage*, 1967) zoomt in op de *liminale*, middelste fase van het overgangsritueel, met een onderzoek onder de Ndembu-stam (Zuid-India en de Nicobaren- en Andamanen-eilanden).

Een uitvoerig overzicht biedt ook de Engelse Wikipedia-pagina over *Rite of passage*.